

„Bűnvalló“ irodalom: pró és kontra

*Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem.*

RADNÓTI MIKLÓS (1944. január 17.)

Székely János új könyve (*A nyugati hadtest*. Bukarest, 1979) irodalmunk jellegzetesen etikai betájoltságú vonulatában helyezkedik el, és kiemelkedő alkotás szerzőjének a jó és a szép egységére törő, biztatóan ívelő pályáján. Még a kezdetek kezdetén Kuncz Aladár abban jelölte meg a romániai magyar irodalom feladatát, hogy nyúljon az élethez, s az öröklött művészi formákhoz új etikai tartalmat keressen. „Rendeltetésünk az — írta —, hogy csak a legtisztább irodalmi célokat szolgáljuk, s azt a szellemet tükrözzük, amely a műveltségi érintkezésekben egymáshoz simuló népek védelme alatt a művészi és erkölcsi értékek világrendjét akarja megalkotni.” (Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám*. In: *Tanulmányok, kritikák*. Bukarest, 1973. 247—248.) Az irodalom nem helyettesítheti nyilván az erkölcsant, de ma már kétségtelen, hogy e tájakon — éppen sajátosságainál fogva — fokozott mértékben ösztönözte az erkölcs fejlődését. Irodalmunk nem tekintette az erkölcsi tanítást elsődleges, közvetlen céljának, de az adott történelmi-nemzeti-ségi helyzetből fakadóan olyan etikai természetű feladatokat is magára vállalt, amelyek az öffenntartás és a jövőbiztosítás követelményeit tolmácsolják. Ezek a funkciók talán bizonyos elmaradottságról is árulkodtak a szellemi munkamegosztás fejlettségét illetően, de tény, hogy az írói felelősségnek mifelénk mindig nagy árszája volt, az irodalom művészi és etikai kisugárzása pedig rendszerint egymást felerősítően hatott. A romániai magyar irodalom egyedi közösségi küldetését — többek között — ama teljesítménye szavatolta, hogy megfelelt olvasói elvárásainak, akik mind az erkölcsi értékelés bonyolult, konfliktusos folyamatában, mind a történelem válaszútjain elodázhatatlanná vált döntések kialakításában segítséget igényeltek és kaptak tőle. És ha erről az irodalomról történészei ma jogosan elmondhatják, hogy hitelesen etikus literatúra, akkor ez annak is köszönhető, hogy az új helyzetek ellentmondásai és buktatói között erkölcsi példaképet tudott nyújtani. Jelentős tudatformáló hatékonysága ugyanezekre az eredményekre vezethető vissza.*

Székely Jánost sok minden — mondhatni — eleve elrendelte arra, hogy kizárólag szigorú erkölcsi imperatívuszok kötelmében alkosson. Nagyfokú, valamilyen kényes lelki-morális higiéniaiból következő érzékenysége, a bűntől s az etikailag kétes helyzetektől való viszolygása csak kiegészítette rendkívüli fogékonyságát mindaz iránt, ami az emberi tisztaságot s az emelt fővel való járást biztosíthatja. Mindezek a tulajdonságok játékonyan ösztönözték és táplálták költészetének, prózájának, esszéinek és drámáinak nyomatékos erkölcsi jelentését.

Ezt az orientációt sarkallta még a hagyományos művészi és erkölcsi értékekhez való ragaszkodása, a misszégnak, valamint a szélesebb értelemben vett tradicionáliszmusnak az az ötvözete, amely őt és munkásságát egy időben sokak szemében már-már anakronisztikusnak tüntette fel. A magányhoz való vonzódásában s a magány vonzásában viszont az alkotáshoz, a vívódó önmeghaladáshoz szükséges erők érlelődtek, s — mint utólag kiderült — nagy személyiség- és közösségmegtartó értékek leltek mentsvárra.

A *Soó Péter bánya* (1972), de főként *A nyugati hadtest* című regényei bepillantást engednek a Székely János-i morál genealógiájába. A személyes jellegű erkölcsiségnek ez a kibontakozása nem az alanyi költő vagy az elmélkedő-morali-

* Meggondolkozató viszont, hogy az utóbbi időben olyan vélemények is elhangzottak, hogy az irodalomnak emancipálnia kell az erkölcsi hivatás alól; etikum és esztétikum kizárja egymást, irodalomszociológiai és alkotáslélektani megközelítésben kimutathatók a felelősségtől való menekülés e formáját meghatározó tényezők (kiábrándultság, a hamis tudattal azonosított ideológiától való elhatárolódás, bizonyos modernnek érzett törekvések hatása stb.), ez a körülmény azonban nem semlegesíti a tendencia aggasztó jellegét kulturánk élet- és jövőképe szempontjából.

záló széplélek feltételezett elszigeteltségében, hanem a közelmúlt kataklizmáiban, a népiertás poklaiban ment végbe. Paradoxonként hat, de tény, hogy annak a poétának az erkölcsi képlete, akit később — gyakran elmarasztaló céllal — főként a magány és a fájdalom múlt-nosztalgias költőjeként jellemeztek, önelemzése szerint a Horthy-hadsereg egyik kadétiskolájában formálódott. Egy kaszánya... klozettjén kellett például megtanulnia a hadapródok mikroközösségének alaptörvényét, a bandafegyelmet. A „kényszerítő és a kényszerítettek” közé szorítva fogalmazta meg egyik első tanulságát, s ez — mint látni fogjuk — a későbbiek során is rányomja majd bélyegét nézeteire: „érezhetsz, gondolhatsz bármit, abba senki bele nem szólhat, de cselekedni csak a szigorúan kötelezőt cselekedd (soha többet)...” (I. m. 36.) Jellemző, hogy a kamaszkori emlékeit felidéző Székely János nem elégszik meg e — bizonyos konformizmust sugalló — következtetéssel. Harminc évvel később világosan felismeri azt is, hogy a felsőbbség szolgálata és a bandafegyelem közötti választás dilemmájában, a rossz és a még rosszabb közötti opcióban valahol az erkölcs alapfeltétele, maga a szabadság, a döntés lehetősége táruult fel előtte.

Jelentésükben egyértelműbbek már azok az élmények és elmélkedések, amelyek egyik társának, Monokinak, a „kripli”-nek a megpróbáltatásaihoz kapcsolódnak. A finom és egyben engesztelhetetlen lélektani önelemzés itt a kivételesen mély és őszinte konfessziók fűtöttségével párosul. Monoki a meghunyászkodást és a szolgalelkűséget személyesíti meg. Ez az erkölcsi nyomorék, aki basáskodó fölötteiseivel szemben képtelen a legkisebb ellenállásra, s éppen ezért a megaláztatások különféle stációján kell naponta átmennie, a fiatal Székely Jánosban ellentétes érzelmeket váltott ki. Egyrészt sajnálta, segíteni szeretett volna rajta, másrészt — megalkuvó módon — elhúzódtott tőle, ami miatt viszont lelkiismerete furdalta. A sajnálkozás aztán elítélésbe ment át, hisz Monoki maga is felelős volt keserves sorsáért, ő is hozzájárult ahhoz, hogy kíznóinak állandó céltáblájává szüllyedt. Monoki megméretett és könnyűnek találtatott; egyszerűen nem tudott nem-et mondani, nem volt lelki ereje az önvédelemhez sem. Múltba forduló introspekciója felfedeztetni azonban szerzőnkkel, hogy az egykori megfutamodás kiváltotta lelkiismeretfurdalás nem volt teljesen indokolt. Monokinak ugyanis valami-képpen ösztökélnie kellett volna a rajta segíteni akarókat. Ha vonakodik, ha bármilyen formában tiltakozik sorozatos megcsúfolásai ellen, ezzel a magatartással feltétlenül erősítette volna a vele szolidárisokat. Monoki éppen azért minősíthető lelki és erkölcsi szempontból végzetesen fogyatékosnak, mert még ehhez is gyengének bizonyult.

A vizsgán nem csupán Monoki, hanem az ifjú Székely János is elbukott. Monoki magatehetetlen kiszolgáltatottsága virtuális, szándék szerinti védelmezőjében is csak gyengeséget, a vállalt kötelességről való (tudatalatti) megfeledkezést és végül, valamilyen lelki önvédelem következményeként, utálatot váltott ki. Jogosan állapítja meg a mai Székely János, hogy nem szívesen vagyunk együtt azzal, aki pusztá létevel megalkuvásainkra, tehetetlenségünkre, árulásainkra figyelmeztet. Három évtized távlatában, s tegyük hozzá, harminc év súlyos egyéni és közösségi tapasztalatainak birtokában, a saját múltját és erkölcsi alakulását felidéző szerzőnk világosan látja, hogy Monoki taszító példája azért foglalkoztatja mindmáig, mert „ő volt a mindnyájunkban ott szunnyadó engedelmisség (és önfeladás) két lábán járó megtestesülése”. (I. m. 62.)

Székely János tartása azonban összeegyeztethetetlen az önfeladással. Semmihez sem ragaszkodik jobban, mint az autonómiájához, amelyet — úgy érzi — sok küszködés, sok viszontagság árán ért el. Sajátos ez az autonómia, jellemzőit és kialakulását szintén a Székely János-i morál — már említett — genealógiája felől közelíthetjük meg.

A tartás — *A nyugati hadtest* szerzője szerint — azt jelenti, hogy semmilyen körülmények között sem szabad magunkat „elhagynunk”. Valamilyen lelki-testi „strammságról” van tehát szó, ami nincs híján bizonyos erkölcsi tartalomnak sem. A fogalom a katonai terminológia jegyeit viseli magán, Székely János erény- és fogalomtárába még tisztiiskolás korában került. Az érett férfi általánosító értelmezésében a katonaság ugyanis az az intézmény, amely megtanít arra, hogy különbséget tegyünk belső autonómiánk és az esküvel vállalt fegyelem között. A különbségtétel azt is jelzi, hogy a két tényező közül (hiszen elvárásaik ritkán fedik egymást) mindig az utóbbi győzedelmeskedik. Az engedelmisségre — per definitionem — kötelezett katona előtt két út nyílik meg. Mindegyik a maga módján megövi őt attól, hogy belső énjének parancsszava és a szolgálati szabályzat konfliktusa esetén a tudathasadás áldozatává váljék. A meghasonlottságból a teljes, gépies alkalmazkodás kínálja az első kiutat, amelynek végén az autonómia természetesen maradéktalanul eltűnik, helyét a bensővé tett független foglalja el. A másik

— szerzőnk ajánlotta — út már eleve nehéznek, göröngyösnek mutatkozik. Ha azonban rálépünk, akkor — sok akadály legyőzésével — megőrizhetjük magunkat, és elkerülhetjük mind az állandósult szkizofréniát, mind pedig a létünket veszélyeztető parancsmegszegés, a kívülről érkező utasításokkal, illetve a kibocsátó fórumokkal való baljós összeütközés veszélyét.

Ennek az útnak a koncepciója a kaszárnnyak világában született, Székely János felfogásában pedig „a társadalmi lét alaptörvényé”-nek a rangjára emelkedik. Mindig engedni a külső kényszerűségnek — ajánlja szerzőnk —, de sohasem lemondani arról a jogunkról, hogy magunkban véleményt alkossunk a ránk oktrojált kötelességekről, s így legalább bensőnkben úrrá legyünk felettük. Székely János elismeri, az a katonája vagy az a civil, aki elfogadja ezt a megoldást, két ember életét éli. Teste a drillnek, a körülményeknek enged, értelme, lelke viszont szabad és független marad, sőt végső fokon győzelmet arat. „Tetteinket, szavainkat előírhatják — gondolatainkat szabadok.” (I. m. 146.)

Láthatjuk, ez a magatartás elvi megfogalmazásként alapvető jelentőségű Székely János erkölcsi univerzumában. Változásaival életművének különböző szakaszaiban és különböző műfajaiban találkozunk.

Eppen ezért nem elégedhetünk meg pusztá tudomásulvételével.

Költői erkölcsstanának értelmezői már rámutattak arra, hogy Székely Jánosnál az önmagához való hűség törekvése az alkotó élet eszményében jut kiteljesedésre; a kettő elválaszthatatlan egymástól. Ezt az összefüggést tolmácsolja — többek között — a *Parti füzes* metaforája is a „fákról, amelyek passzívan tűnnek minden ágyveső bántást, fejszéken fenyegető halált, mert tudják: az általuk képviselt, bennük tenyésző élet elpusztíthatatlan...” (Kántor—Láng: *A romániai magyar irodalom 1945—1970*, Bukarest, 1971. 108.) A valóságot gazdagító, a létet újjáformáló alkotás igazolja, sőt igényli — szerinte — az adott feltételekhez való simulást. Az igazi maradandó értékeket nem veszélyezteti ez a képlékenység — állítja Székely —, hisz bensőnk szuverenitása védelemre talált, s ezzel nemcsak önmagunkat mentjük át a külső történések viharain, hanem teremtő lehetőségeinket is megőriz-zük.

Ez a — nyilvánvalóan kanti ihletésű — antropológia és erkölcsi szemlélet az alkotással igazolt kettősséget, a benső autonómiával szentesített alkalmazkodást hirdeti. Tudjuk, ez a magatartás, ez az ethosz sok gondolkodónak és művésznek biztosított ösztönző nyugalmat olyan korszakokban, amelyekben a barbarizmus diadalmaskodott. Megtanulhattuk, a hallgatás nem minden esetben tesz azok cinkosává, akik a szabad szót elnémítják. De épp elég tapasztalat áll már rendelkezésünkre annak a felismeréséhez, hogy az ember csak nagyon nehezen és távolról sem károsodás nélkül vészelteti át az állandósult embertelenséget. A szellem benső menedékei nem sokáig állják a hatalmasabb, nyers, külső erők nyomását. Az alkotáshoz nem csupán a meditáció csendjére, hanem távlatokra, serkentő közösségi elvárásokra, a szüntelenül változó éleltel való szerves kapcsolatokra van szükség.

A nagy közigysbergi embertana — társadalmi erők kompromisszumának eszmei vetületeként — végérvényesen kettősségre ítélte azt a lényt, aki mint a természet része az oksági törvénynek van alávetve, magánvaló dologként viszont szabadnak érezheti magát, s csak a bensejében lakozó erkölcsi törvény szavára kell hallgatnia. Bármilyen bíráló, amely e felfogás következetlenségét, felemásságát tárja fel, méltányolhatja egyben azt a benne munkáló törekvést, hogy az emberi erkölcsöt a heteronómia hosszas és nyomasztó gyámsága alól felszabadítsa. Az árnyalt kritikák megfogalmazói azonban nem téveszthetik szem elől, hogy az egyén viszonylagos autonómiája tömegméretekben és hosszú távon csak kedvező feltételek között bizonyul fenntarthatónak és értékteremtőnek.

Székely János — úgy látszik — tényleg szerencsés csillagzat alatt született. A katonaság, a háború, ami mások számára lélekölő vakfegyelmet, elállatiasodást, tengernyi szenvedést és pusztulást jelentett, neki — hála „belülről működő gondviselésének” — tartást, belső autonómiát és szellemi képességeinek felismerését hozta. Mars isten ebben az esetben kivételezett: Tolsztoj és Bach hatását közvetítette a fogékony ifjú számára, aki minden iránt, ami „súlyos és fontos”, megkülönböztetett receptivitást tanúsított. Kedvelheti is magát mindezért Székely János. Bocsánatos önszeretete azonban nem feledtetheti el vele, hogy ha két életet élő *homo duplex*-et mentesítettnek is véli a tudathasadástól, távlatilag nem fogja tudni a személyiségkorvasztó konformizmustól megmenteni. A cinizmustól sem. (Egyébként ki is ismerné jobban ezeket a kockázatokat, mint az az író, aki oly hitelesen vitte színpadra dr. Paál Ákos meghurcolásának és pusztulásának az ötvenes évek praktikáit felidéző drámáját? Az *Irgalmas hazugság* szerzője bebizonyította, hogy a koncepciók elvárásokhoz tartozó manipuláció és erkölcsi züllés, a karrierizmus,

az önáltatás, a megalkuvás és a gyávaság összes visszataszító megnyilvánulásai nem maradtak számára sem titkok, sem tabuk.)

Az alkotásban az élet értelmét felfedező ember, az, aki — akárcsak szerzőnk — nem csupán csontjaival akarja a történelmet növelni, hanem a „szép fölösleg”-gel a világot kívánja gazdagítani, nem mondhat le a történelemalakító tettről, a valóságformáló cselekvésről sem.

Több mint három évtizeddel Asztalos István könyvének *Író a hadak útján*. Kolozsvár, 1946) megjelenése után *A nyugati hadtest* a második világháború borzalmához kapcsolódó ember-erkölcsi problémák — időszerű jelentésében nem csökkenő — boncolgatásával gazdagítja a romániai magyar irodalmat. Nemrég Beke György (*Utunk*, 1979. 35.) joggal állapíthatta meg, hogy íróink valahogy adósak maradtak a háború vérzivataros történetének megelevenítésével, tartoznak még azoknak a megrajzolásával, akik helytálltak vagy elbuktak az emberség és az embertelenség roppant küzdelmében.

Valóban, ha az első világháború után viszonylag rövid idő alatt könyvpiacra került a *Fekete kolostor* és a *Szibériai garnizon*, Asztalos István társadalompolitikai és erkölcsi tanulságokban bővelkedő tudósítása után, a háború maga s a vele összefüggő számtalan emberi sorstragédia évtizedeken át fehér folt maradt irodalmunk egyébként változatos térképén.

Székely János sem a harcmezőkre viszi az olvasót. A második világháború hekatombákat követelő villámtámadásai, partraszállásai, az ostromok és a front-áttörések nem szerepelnek könyvének oldalain. A megvert sereg mögött visszavonuló hadapródiskola növendéki különben sem kerültek tankok tüzébe, nem ásták be magukat hetekre vagy hónapokra, a légitájakat pedig többnyire távolból követték. Ama belülről működő gondviselés Székely Jánost más események és más tragédiák rögzítésére készítette. Lelki-erkölcsi sebezhetősége és igényessége a bűn, a felelősség, a helytállás és az emberhez méltatlan magatartás megnyilvánulásai felé terelte figyelmét, s ma annyi és annyi év után változatlanul ezek kötik le gondolatait.

Most is küszködik például azzal a dilemmával, mit tett volna ő, ha a később háborús bűnősként elítélt Cseke Mihály helyébe kerül, s neki kell választania egységének esetleges megtizedelése és a szökevény kivégzése között. Harminc esztendővel az átélt megrázkódtatás után sem szűnik meg töprengni a kimerült elhurcoltakat pedáns könyörtelenséggel gyilkoló „kutyás német” motivációi felett. Szembetalálja magát a „parancsra öltem” jellegével védekezők igyekezetével, hogy a felelősséget másokra hársítsák át, s miközben a jelenben sem hagyja nyugodni az önvád amiatt, hogy nem végzett a tömeggyilkossá aljasult katonával, világosan ítéli meg a hóhérvadásra kényszerítő, mindenkit uraló félelmet és azt a vak engedelmeséget, amely — a drill és az erőszak hatása alatt — milliokat torzított el. Lelkiismerete azóta is háborog, amióta főlényesen, igazságtalanul viselkedett a csikkekért dulakodó deportáltakkal, akikkel Németországban találkozott. Megrendültség és büntudat keríti jelenleg is hatalmába, ha felidézi az emberi kiszolgáltatottságnak és nyomorúságnak mindazokat a megnyilvánulásait, amelyek mellett passzívan elhaladt.

Lelkiismeretfurdalásait és önvádjait nem csupán felfokozott erkölcsi szenzibilitása váltja ki. Önvallomása szerint bizonyos érzékszervi benyomások szívósan megtapadó emlékei is ébren tartják benne a harag, a szégyen, a sajnálat és az iszony egykor átélt érzéseit. Látja és láttatja olvasóival a kutyás német hóval betemetett áldozatait, hallja géppisztolyának ugatását. És érzi a Bergen-Belsen fölött lebegő sötét füstfelhőt kísérő „ocsmány, émelyítő” bűzt, a nyílt máglyákon elégetett hullák, a tömegesen égő emberhús „elviselhetetlenül súlyos és terhes” szagát.

Pedig — ismeri be őszintén — Székely János sokszor felejteni szeretne. Időnként már csak azért is meg kell próbálnoznia mind a megrázó élmények, mind a rájuk vonatkozó emlékek kiiktatásával, hogy egyszerűen létezni, élni tudjon tovább, és valamiképpen megőrizhesse önbecsülését. Ezekről a kísérletekről azonban le kellett mondania. Nem folyamodhatott az öngerjesztett amnéziához. Tudta, tudnia kellett, hogy az emlékezés is erkölcs, az önkéntes felejtés viszont a felelősségtől való amorális menekülés egyik formája. A kollektív feledékenység elleni küzdelem mindig harcot jelentett azok ellen, akik azt remélték, hogy a múlt eltörlésével, illetve megváltoztatásával a jelen és a jövő fölött nyernek hatalmat. Az emberellenes erőket állandóan zavarja az egyének és a közösségek emlékezte, s éppen ezért mindent elkövetnek, hogy kioltásával a humánus hagyományainak folytonosságát megszakítsák. Az emberi jelen és az emberibb jövő csatáit az emlékezés frontján is vívják.

A nyugati hadtest szerzője ehhez az arcvonalhoz tartozik. Az emlékezés, az emlékeztetés elkötelezte őt, akinek írásaiban mindenütt jelen van a bűn, etikájának egyik legjellegzetesebb vonása pedig „a kultivált büntudat“. Székely János erkölcsi felfogásában — állapítja meg Szilágyi Júlia — „áldozatnak és hóhérnak, bűnösnek és üldözöttnek kell lennie egyszemélyben annak, aki akarva, nem akarva az erkölcsi értékrend magasabb fokára hág.“ (Szilágyi Júlia: *A helyszín hatalma*. Bukarest, 1979. 74—75.)

A bűn és bűnhődés megkülönböztetett fajsúllyal való jelenléte Székely János művében nem pusztán az egyéni alkat következménye. Tudatos opcióról van szó, olyan választásról, amely őt a magyar költészet — általa jellemzett — vonulatának folytatójává avatja. Bár — véleménye szerint — ars és ethosz nem fedi egymást, s e tekintetben nyilvánvalóan igaza van, a hagyomány, amelyet magáénak érez, sőt a romániai magyar költészet számára követendőnek tekint, a két szféra, a két elv: erkölcs és művészet egybefonódását tanúsítja.*

Az emberség mitizálásáról szólva, Székely János elsősorban az igazmondás örökségéhez való ragaszkodást sugallja. (Vö. Székely János: *Egy rögeszme genezise*. Bukarest, 1978. 27—30.) Nem véletlen tehát, hogy őseiként azokat a poétákat jelöli meg, akik a nagy orosz próza alkotóihoz hasonlóan a bűnvallás gesztusát életformaként választják. Juhász Gyulában, Babits Mihályban, József Attilában és Szabó Lőrincben ismer közvetlen elődeire, ám mindenekelőtt Adyra, „a magyar költészet első nagy vetkezőjére és magamegmutatójára“ hivatkozik. Bennük fedezi fel a vallomások, önéleplező magatartás, az „önkinzó attitűd“ megszólaltatóit, akik hangot adva az egyén lelkiismeretének, ezzel egyetemes küldetést teljesítenek. Ady Endre költészetében az emberi önismeret érvényesülését méltatja, a vallomást és a gyónást pedig a modern magyar költészet legjobbjaira jellemző magatartásként értékeli, hisz az önkítárlukozásnak ez a két formája „bevallása mindannak, amit ittvaló létünkben a legnehezebb és legkínosabb bevallani; leplezetlen gyónás mi voltunkról, lelkiismeretünkéről, bűnünkéről, büntudatunkról.“ (I. m. 252.)

Az életformaként kezelt bűnvalló gesztus valahol a hívő ember lelkületére és szemléletére utal; a *mea culpa* alázatában hagyományosan a bűnbocsánat, távlatilag az idvezülés reménye munkál. Székely János világi gyónásai sem választhatók el a szenvedés kiváltotta katarzisz óhajától (noha — tapasztalatai szerint — élete során minden üldöztetésből, minden menekülésből, bajból és csapásból csak hasznra származott**). Ez a felmutatott magatartás viszont, ha közösségi állásfoglalást fejez ki, konfliktusoktól terhes közegben maga is feszültségeket, ellentéteket fakaszt. (Ez a körülmény — mint később látni fogjuk — távolról sem igazolja azokat, akik határozottan elutasítják.)

Emlékezzünk csak vissza. Ha Székely János felfogásának alapján közeledünk a romániai magyar irodalom kezdeteihez, amelyeket kétségtelenül Ady Endre erős hatása ösztökélt, fel kell idéznünk Makkai Sándor *Magyar ja sorsa* című művének ellentmondásos fogadtatását, a könyvben található Ady-értelmezés kiváltotta heves vitákat. Márpedig Makkai — többek között — éppen a költő profetikus, önostorozó verseit emelte ki. Ady Endrét Széchenyi folytatójának látja, akitől kritikai nemzetszeretetet lehet tanulni, hogy a nemzet sorsának és bajainak belső okait tárhassuk fel. Költészetében az önámítás nélküli történelem- és életszemlélet dicséris, amely — szerinte — a délibábos hazafiság és az erkölcsi sentimentalizmus egyetlen hatékony ellenszere.

* Ez az „ars poetica“ — Székely János felfogásának változása folytán — nyilvánvalóan ellentétes annak az előadásnak a szellemével (szövege szintén megjelent az *Egy rögeszme genezise* című kötetben), amelyben egy évvel később (1973) a költészet halálát, inegisztszents voltát fejté ki. Nem feladatunk most kritikailag újra elemezni Székely János — egyébként sokat vitatott — tételét. Fehivjuk viszont az olvasó figyelmét Rácz Győző *A költészet él* című kitűnő esszéjére (Utunk, 1979. június 1.), amelyben — számunkra is — meggyőző érvekkel mutatja ki a Székely-féle koncepció tarthatatlanságát. Ez alkalommal csak arra utalunk, hogy a Korunk költészeti anekdotájának kérdésére válaszolva, Székely János még azzal egészíti ki tételét, hogy a költészet régebbi erkölcsi-szemléli szabályozó funkcióját is elvesztette (Korunk, 1979. 9.). Kétségtelen, világosra megfigyelhető a Székely János észlelte folyamat: a gazdasági, jogi, általában a hatalmi struktúrák normatív szerepe valóban mindenütt erősödik. Ez a tendencia azonban — véleményünk szerint — nem szüntette meg irodalmunk, illetve költészetünk sajátos, hagyományosan kialakult ideológiai és etikapótló hivatását.

** Talán ez az életrajzi tény is hozzájárult annak a történelembölcseleti tételnek a kidolgozásához, amely a vesztesek igazát hirdette, verses függelékként jelent meg *A nyugati hadtest* végén. Székely János víziójában: „A győztes igaza meghal. / A vesztesnek igaza lesz. Mióta világ a világ, / Az nyer igazán, aki vesz.“ Ebben a sarkított, általános érvényre igényt tartó megfogalmazásban a tétel nyilván nem summázza a történelem menetének lényegét, de kétségtelenül figyelemztet mind a győzelmet után intézményesült, megmerevedő vagy eltorzult törekvések veszélyére, mind arra a jövő, potenciális erőre, amellyel a „vesztesek“, a kizsákmányoltak, a kismimizettek, az elnyomottak rendelkeznek. A kiállás mellettük a költő szolidaritását fejezi ki, a versben formát öltő fel fogás pedig közeli rokonságban van Marcusének a peremterjesztő forradalmi szerepéről szóló nézetével, és valahol érintkezik — érzésünk szerint — a Fábry-féle muszáj-humanizmussal, a kisebbségi helyzetből kicsikarható erkölcsi-kulturális teljesítményeket serkentő koncepcióval.

Makkai Sándor természetesen számol a felfogását megkérdőjelező, sőt elutasító véleményekkel. Mindazoktól eltérően, akik arra hivatkoznak, hogy negatívumokkal nem lehet jövődőt építeni, meggyőző érvet vonultat fel. Igaz, csak negatívumokkal lehetetlen a jövő felé haladni, de nem kevésbé igaz, hogy negatívumok nélkül minden közösségi jövőkép csalogó délibábbá változik. „És éppen ebből a szempontból tartom Ady költészetét — szögezi le Makkai —, amely különben sem mondható csupa negatívumnak, nagy tanulságokkal teljesnek a magyar ifjúság számára.” (Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa*. Kolozsvár, 1927. 141.)

Néhány évvel később, a *Magunk revíziója* című írásában Makkai — mint ismeretes — közzé is tette ezeket a tanulságokat. Gondolatmenetéből kiderül, hogy az Ady-értelmezést nem pusztán irodalomtörténeti értékelésnek, hanem egyben kisebbségnevelésügyi, erkölcsi paradigmának is szánta. A tények, a történelmi sorsforduló valóságára való hivatkozással a romantikus, szentimentális, kritikátlan, naiv nemzet- és történelemszemlélet elvetését s egy bátor, következetes bírálati vízióval való felcserélését sürgeti. A különböző előjelű elítélétek felszámolását szorgalmazza, Makkai nemcsak azoknak a nézeteit cáfolja, akik szerint a múlt teljes egészében jó volt, s éppen ezért semmiért sem vagyunk felelősek, hanem szembe fordul azokkal is, akik a múltban kizárólag végzetes tévedések és hibák halmazát akarják látni. Leszűrt következtetése így hangzik: „Az erdélyi magyarságnak első és legfontosabb feladata a múltról alkotott felfogásának olyan revíziója, amely kizárja az életellenes elítéléteket, s az önvédelemnek és az önállításnak egészséges formáját teremti meg.” (Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Kolozsvár, 1931. 20.)

A második világháború, a fasizmus összeomlása után, Makkainak a harmincas évek elején megfogalmazott nemzetiségpedagógiai elgondolása — a megváltoztathatók megváltoztatásával — több vonatkozásban megőrizte érvényét. A história újabb viszontagságai, kudarcai és leckéi eddig ismeretlen dimenziókkal gazdagították mind az önévizió erkölcsét, mind annak az irodalomnak a hivatását, amely — Ady Endre szellemében — a visszamenő hatállyal gyakorolt vallomások önkritikát fejezi ki. A változatlan, pontosabban: a megújult időszersűséget meghatározó tényezők számbavétele ismételtén azt bizonyítja, hogy ez az attitűd és ez az irodalom különösen a nagy sorsfordulók, a traumatizáló megpróbáltatásokat megelőző vagy követő mély válságok idején válik nélkülözhetetlenné. Társadalmi visszhangja szintén e körülmények között erősödik meg. Akik egyiket vagy másikat képviselik, illetve a „bűnvalló” irodalmat erkölcsi küldetésstudattal művelik, többnyire nem valamilyen beteges öngyötrő kényszernek engednek. A kollektív vezeklést éppúgy nem tekintik öncélnak, mint ahogy kárt sem akarnak közösségüknek okozni.

Ebben az összefüggésben Asztalos István már említett könyvének legfőbb érdemét ma is csak abban láthatjuk, hogy az átélt élményektől hajtva, a megrendültség még friss pátoszával mondott ítéletet a múlt fölött, de a levitézlett népeellenes rendszert mindig megkülönböztette magától a néptől.

Ez az elhatárolás jellemzi alapvetően az új romániai magyar költészet — Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár nevével jelzett — mélyen etikus, emlékeztető áramlatát. A *halál árnyéka* című költeményével Szilágyi Domokos a hitleri koncentrációs táborok megkínzottjainak, áldozatainak emlékét idézi. „Nemcsak építeni, hanem nem-feledni is kötelességünk” — írja invokációjában, s éppen ez az elkötelezettség talál meleg méltatásra annál a Méliusz Józsefnél, akinek egész életművét a figyelmeztető antifasizmus szelleme hatja át. Szilágyi Domokos — Méliusz szerint — elvégezte azt, amivel irodalmunk sokáig adós maradt: „a fasizmus, a háború nemzeti-önkritikai művészi” feltárását. (Vö. Méliusz József: *Az új hagyományért*. Bukarest, 1969. 147—149.) Méliusz nagy elégtétellel köszönti Szilágyi és Lászlóffy emlékezésre, önvizsgálatra buzdító verseit; bennük saját törekvéseire ismerhetett. Szilágyi Domokos rekviume tényleg ugyanabból az ethoszból sarjadt, mint Méliusz megrázó és felemelő *Jitgadal* elégiája: „emlékezzetek / hogy vannak körülöttünk és közöttünk számlálhatatlan büntelenek akik / a bűnt nem vették tudomásul / és elhallgatták a bűnösöket / valamint a bűnösök társait / és amikor vallani kellett mint a köszikla / mint a víz vagy a hamu — / elhallgattak és hallgattak / de ők a bűn és a bűnösök feldicsérlésével nem vádolhatók / és békében élnek / mert a bűn elbírhatatlan súlya nem nyomja lelkiismeretük bádorgfalát — /holott elhallgattak / és hallgatnak — / s ekként ők rejtőzni segítették a bűnt / és a bűnösöket / és a bűnösök cinkosait / és lehetővé tették bűn és bűnös és cinkosság feltámadását / pedig ők csak elhallgattak / és hallgattak és hallgatnak / és büntelenek.” /

A bűnvalló irodalom tolmácsolói viszont olyan büntelenek, akik nem tudnak hallgatni. Nem akarnak a vétkesek cinkosaivá válni, pedig ők valóban tisztáknak

érezhetik magukat. Jellemző, hogy Soó Péter — Székely János — egy nyomorék fiú bántalmazására emlékezik mint az „egyetlen szörnyűsége”, amelyben valaha részt vett, Méliusz pedig joggal mutat rá, hogy Szilágyi Domokos „nem élt, nem járt a történelem bűnösei között. Fertőzetlenül, tisztán néz vissza a közeli s a régebbi múltira.” (I. m. 148.)

Az ártatlan bűnre emlékeztetők irodalma megkerülhetlenné teszi az egyéni és a kollektív vétek, az egyéni és a csoportos felelősség viszonyának kérdését. A *nyugati hadtest*ben például a felelősség motívuma vörös fonalként húzódik végig minden fejezetben. Ha a tömeges felelőtleniséget ma kortünetként szokták emlegetni, akkor Székely János esetében nem a felelősségtől való menekülésről, hanem éppen ellenkezőleg, a felelősség megszállottként való kutatásáról és vállalásáról lehet szó. Sőt, mintha ő is a „túlvállalók” kategóriájába, azoknak a sorába tartozna, akik — Almási Miklós szerint — valamilyen tragikus gesztussal a végletekig élezik a felelősség vállalásában rejlő konfliktusokat, hogy olyasmit is magukra vegyenek, amiben semmi részük sem volt. A túlvállalók demonstrálni, hatni akarnak. A személyes példa, nem egy esetben pedig a személyes áldozat erejével próbálnak az eluralkodó felelőtleniséggel szembefordulni. Székely János is ezt teszi, amikor Cseke Mihály — már érintett — dilemmáját végül is a maga számára úgy oldja meg, hogy kijelenti, ő sem tett volna egyebet. Ő is kivégezte volna tehát a szökevényt, semhogy szakaszát a megtizedelésnek tegye ki. Az *Emberbarátok* című fejezet, amely a Székely János-i túlvállalással zárul, bepillantást nyújt a háborús felelősség, a „parancsra öltem” jegyében elterjedt felelősség-áthárítás mechanizmusába. Megismerjük a függelmi viszonyok sajátos rendszerét, amelyek felelősségtől való mentességet kínálnak mindazok számára, akik — gyakran lelkiismeretük ellenére — engedelmesen végrehajtják a felső parancsokat. Újból és egy drámai határhelyzetben elevenedik meg előttünk a humánus és a vakfegyelem összehatása, s nyomon követhetjük a félelem és a kényszer személyiségpusztító hatását.

Méltányoljuk a háború után önmagát feljelentő Cseke Mihály lépését, készséggel elismerjük a hőhér, majd később a vezeklő tanárral magát azonosító író erkölcsi motivációját. A kor lelkiismeretére valóban ráfér, hogy ébresztgessék, a túlvállalók önfeláldozó döntései azonban — sajnos — nem tudják a felelőtleniséget a világból kiküszöbölni. De az elvi szempontokon túl, nem vagyunk arról sem meggyőződve, hogy Cseke Mihály, illetve Székely János számára csak ez lett volna az egyetlen megoldás. Ha a külső kényszerűséghez való alkalmazkodást — Székely Jánossal összhangban — a társadalmi lét alaptörvényének tekintjük, akkor valóban nem mutatkozott más kiút. Ha azonban nem elégszünk meg belső szabadságunk ápolásával, hanem a status quo áttörését, a körülmények megváltoztatását is számításba vesszük, akkor egy megvert, bomló, a parancs meghatagadásáig eljutott katonai egységgel — kedvező körülmények között — meg lehetett volna már a csoportos szökést vagy a közeledő szovjet hadsereghez való átállást is kísérelni. Ehhez az opcióhoz azonban más világszemléletre lett volna szükség. A valóban korszerű felelősségvállalás ennek a lépésnek, ennek a kockázatnak a választását kívánta volna.

Úgy tűnik, Székely János kategorikus imperatívuszai nem engedik, hogy a bűnvalló irodalommal kapcsolatos régebbi és újabb fenntartások kételyeket ébreszsenek benne az oly egyértelműen ajánlott erkölcsi-művészi magatartás társadalompolitikai következményeit illetően. Homo moralisunk számára ezek a vonatkozások — feltehetően — nem is lényegesek. A műfaj és a benne kifejezésre jutó etikum értelmezője azonban nem kerülheti meg a kérdést.

Ha a Makkai Sándor képviselte önrevíziót elutasító nézetek többé-kevésbé az eszme- és irodalomtörténethoz tartoznak, emlékeztessünk arra, hogy a közelmúltban Asztalos István is szükségét érezte bizonyos szemrehányások vagy vádak előzetes elhárításának. „Vagy azt gondolják — írta —, akik azt gondolják, hogy nekem külön gyönyörűség megírni egy országnak, egy nemzetnek, népnek szegényét és gýaszát, amely az én nemzetem és népem?... De kinek van ma leginkább oka és joga vádolni, ha nem épp a magyar népnek? Én helyette mondom el mindazt, semmivel sem többet. Ez a nép szenvedett annyit a német csizma alatt most is, mint bármely más fajta. És senki se mondja, senki rá ne fogja, hogy ez a nép nem harcolt most is a német ellen a maga módján.” (I. m. 36—37.)

Két évtizeddel később, Cseres Tibor és Kovács András filmje, a *Hideg napok* szenvedélyes pró és kontra érveket provokált ki. A vita hullámai igen magasra csaptak. Körkérdések, interjúk alanyai nyilatkoztak, s — nyilván — szerző és rendező is állást foglalt. Akik kifogásolták, nehezményezték Cseres és Kovács alkotását, arra hivatkoztak, hogy bírálatukkal részben idegen elfogultságok alá adtak

lovat, részben pedig kisebbségi érzést fakasztottak a szeles értelemben vett közönségben, amelyet demoralizáltak. Hangsúlyosan megfogalmazódott a történelmi önvizsgálatok kölcsönösségének a követelménye is.

A film — alkotóinak szándéka szerint — a reális önismeret és a felelősségvállalás igényét volt hivatva szolgálni. A kiváltott visszhang azonban azt jelezte, hogy ez a morális tartalom csak nehezen tudott magának utat törni (ami egyébként szintén a vállalkozás szükségessége, időszerűsége utalt).

Húsz év után a filmmel kapcsolatos polémiaiból határozottan levonható az a — bűnvalló irodalomra is érvényes — konklúzió, hogy a népek közötti megértés és közeledés szent követelménye mind a kollektív felelősségrevonást, mind a kollektív megtorlások politikáját kategorikusan kizárja. Akik ehhez folyamodnak, azok mindig az ártatlan kisembereket sújtják. Igazat adhatunk Utasi Csabának: „Az általános nemzeti bűnösség gondolata hazug, sötét, végső soron teljességgel embertelen, a keserves nacionalizmus egyik legveszedelmesebb ébresztője.”

Az önelemző visszatekintést képviselő irodalom ellenzőinek jó része azok közül kerül ki, akik ragaszkodnak a mitizált múlt-szemlélethez, a felsőbbrendűség és a kizárólagosság előítéleteihez. Hiba, durva egyszerűsítés lenne azonban nem észrevenni, hogy az aggályoknak és a jövőt illető fenntartásoknak hangot adók között sokan vannak olyanok, akikben megkeseredett tapasztalatok, régebbi és újabb traumák munkálnak. A költő ilyenképp fejezte ki őket: „tüzet immár sokat láttunk / égő várost is csodáltunk / poklok poklára is szálltunk / megásni tűz elföldelni / megásni tűz elföldelni / csak a bíró késett eddig / bűn bűn alól új bünt vedlik / s nem tudhatjuk vajon meddig / tartatunk ítélet nélkül / s mit bűnhődünk azt is végül / ne róják-e vissza vétkül” (Kányádi Sándor: *Halottak napja Bécsben*).

Egy olyan geopolitikai közegben s olyan történelmi előzmények után, amelyekre az volt jellemző, hogy az urak vétkeiért rendszerint a népek szenvedtek, a hóhér és az áldozat szerepe viszont gyakran felcserélődött, s éppen ezért a kölcsönös elfogultságok és bizalmatlanságok szövődménye rendkívül szívósnak bizonyult, a bűnvalló irodalom és művészet értékelése távolról sem problémamentes. Ennek ellenére művelőie az érdem, hogy elfogulatlan, tárgyilagos múltértelmezésükkel nemzetük, nemzetiségük életképességét kívánják növelni, s a jövő szempontjából nélkülözhetetlen kölcsönös jobb megismerést akarják szolgálni. Végső fokon, a szigorú önvizsgálat, minden kockázat ellenére, morális fölényt biztosít.

Ez a fölény sugárzik Székely János művéből is.

Aurel Ciupe:
Szarhegyi folyosó